

УДК: 94(477)«1903/1914»:323.1(=161.1)

Ольга ОБЕРШТ
(Чернівці)**РОСІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ РУХ
В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІДЕОЛОГІЯ
ТА ПРАКТИКА**

У статті розглядаються особливості російського націоналістичного руху на території українських земель на початку ХХ ст. Значна увага приділяється з'ясуванню причин поширення російського націоналізму в Україні та його практичній реалізації. Розглянуто інші національні проекти, які вступили в суперечності з російським націоналістичним рухом на українських землях.

Ключові слова: російський націоналізм, «польський проект», «український проект», «єврейське питання», образ національної території, російські націоналістичні організації.

Сучасний світ на рубежі ХХ–ХХІ ст. зіткнувся з феноменом «ренесансу націоналізму», активізації націоналізму як відповіді локальних культур на процеси глобалізації. Відтак актуальності набуває вивчення процесів націотворення в ХІХ – на початку ХХ ст., у період становлення європейських модерних націй, аналогічному «ренесансу націоналізму» в наш час.

Національне питання було однією з ключових проблем громадського життя Російської імперії протягом ХІХ–ХХ ст. До цього часу дослідженню генези та еволюції російського націоналістичного руху в Україні не приділялось достатньої уваги. Жорсткі ідеологічні схеми та штампи, що панували в історичній науці до недавнього часу, суттєво вплинули на обмеження вивчення цієї проблеми. Зокрема, зменшувалась роль монархічного вектору у суспільно-політичному житті Російської імперії і України, зокрема спрощувався підхід до вивчення соціального аспекту діяльності таких організацій і партій.

Актуальність дослідження визначається наступними обставинами. По-перше, глибокий і комплексний аналіз суспільно-політичних проблем розвитку сучасної України неможливий без врахування впливу і вивчення проблеми російського націоналізму, який протягом століття впливав (і впливає) на історичну долю українського народу та його культуру, а сьогодні, як і раніше, є дієвим ідеологічним компонентом українського суспільного простору. У свою чергу, зрозуміти зміст російського націоналістичного руху, так само як і причини його впливу на нашу країну, неможливо без комплексного дослідження його історичних коренів, що дозволяє виявити різноманіття ідей про походження і еволюцію зазначеної проблеми.

По-друге, завдання пропонованого історичного дослідження визначають важливість відтворення цілісної картини суспільного та культурного тла в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.,

на якому розвивалося явище російського націоналістичного руху.

По-третє, у наш час гостро стоїть проблема дослідження факторів, що сприяють поширенню російського націоналізму, а також його радикально-війшовничої форми.

Аналіз наукових джерел засвідчив значний інтерес до проблеми російського націоналізму. Роботи російських вчених В.П. Булдакова, А.К. Дегтярьова, О.Г. Дугіна, В.І. Козлова, У.П. Макаренка, О.І. Міллера, А.І. Подберезкіна, О.М. Сахарова, І.Р. Шафаревича торкаються різних аспектів, пов'язаних із з'ясуванням особливостей російського націоналізму та основних етапів його розвитку. Специфіку російського націоналізму дослідники розглядали по-різному: починаючи генезис російського націоналізму з періоду хрещення Давньої Русі (А. Сахаров), розглядаючи феномен революційного націоналізму в Росії крізь призму поєднання понять «націоналізм» і «соціалізм» (В. Булдаков), виділяючи характерні риси, такі як православ'я (О. Дугін) та поєднання «офіційного націоналізму» імперських властей з націоналізмом як феноменом суспільного настрою в Росії (О. Міллер).

У зарубіжній літературі було зроблено спробу змістовного аналізу ідеології і політичної практики російського націоналізму, розглянуто причини і розвиток розколу націоналістичного блоку (Р. Едельман), досліджено проблему націоналізму в Росії ХІХ ст. на основі погляду на націоналізм як на систему інтерпретацій, а на націю – як на «живу легенду» (А. Реннер). Б. Андерсон розмежовує російський націоналізм як суспільний настрій та «офіційний націоналізм» самодержавства Романових.

Окремо проаналізуємо праці, які стосуються російського націоналізму на українських землях. І. Омелянчук, досліджуючи чорносотенство на території українських земель, на основі багатого архівного матеріалу проаналізував внутрішній зміст чорносотенного руху, тим самим збагатив дослідження російського націоналізму у сфері його інституціоналізації та соціального складу.

О. Мартинюк у ході дослідження консервативних та ліберальних течій в Російській імперії початку ХХ ст. наводить ряд методологічних зауважень щодо дискусійних моментів в темі російського націоналізму в Україні.

Таким чином, можемо констатувати відсутність єдиного наукового осмислення російського націоналізму як суспільного явища ХІХ–ХХ ст., що поширило свою ідеологію і соціально-політичну практику на теренах українських земель.

Осягнення будь-якого явища в історії неможливе без пошуку його витоків та окреслення історичного тла його зародження. Те, що українські землі неодмінно були пов'язані з історичною долею Російської імперії, формулює наступні питання: місце українськості та виокремлення суто місцевих

характерних рис досліджуваного російського націоналістичного руху.

Націоналізм – це прагнення зберегти або посилити національну чи культурну ідентичність народу, коли ця ідентичність під загрозою, або ж прагнення її трансформувати чи навіть створити там, де стосовно неї є відчуття нестачі¹.

Специфіка російського націоналістичного руху на українських землях полягала у його постійній боротьбі за маси. Лівобережжя та Правобережжя – це багатонаціональні території. Саме тут російський націоналізм знайшов для себе два подразнюючі фактори: польський та український національні проекти. Але вони по-різному сприймалися російською суспільно-політичною думкою.

Польський проект спочатку відстоював кордони 1772 р. як «польську власність», а потім ладен був вступити в союз з українським рухом проти імперії та російського націоналізму². Для російських націоналістів, які прагнули «націоналізувати» імперію, Польща була справжнім каменем спотикання, цивілізаційним викликом, небезпечним конкурентом у справі асиміляції слов'ян Західного краю, яких передбачалося включити до складу великої російської нації, взагалі небезпечним прикладом альтернативного російському націоналістичному проекту всередині імперії, який підривав його гегемонію.

Основоположне для російського націоналізму питання, як кордони та принципи організації російської нації, зачіпав і українофільський рух. Основна проблема полягала у відмінності національних ідей української та російської еліти. Українська ідея заперечувала найголовнішу цінність російської ідеї – російську імперську державу, яка покликана об'єднати під своїм дахом всі слов'янські народи³.

Ще одним каменем спотикання в темі дослідження є образ національної території в російському націоналізмі (в контексті України).

Образ національної території в теорії російського націоналізму був вибірковим тому, що включав не всі землі Західного краю та не все його населення. Адже західні окраїни імперії, з точки зору російських націоналістів, ділились на три категорії земель – по-перше, «істинно російські»; по-друге, литовські землі, які в образ російської національної території не включались, але були бажаною частиною імперії; та етнічні польські землі, які в ідеалі потрібно було «викинути» з імперії як небажану, не виправно чужу й ворожу частину⁴. Варто зазначити, що опозиція стосовно поляків була характерною рисою російського націоналізму. Уже в XIX ст. російські націоналісти неодноразово критикують «помилку Катерини», яка залишила «руське» населення Східної Галичини Австрійській імперії, де воно опинилось «під владою поляків».

В свою чергу, російський дослідник О. Міллер виводить ще один поділ «істинно руських земель»

в межах західних окраїн: «благополучні», тобто ті, в яких їх російський характер був цілком утверджений (такими бачив в 60-х роках XIX ст. Іван Аксаков Лівобережну Україну та Новоросію, пропонуючи приєднати до них окремі повіти Південно-Західного краю для їх «оздоровлення»⁵); проблемні, «хворі», де потрібно було усунути ворожі впливи; та ті, які лишались зовсім «відкинутими», тобто в імперію – і як наслідок в «національне тіло» – не включеними.

Особливість російського націоналістичного руху в Україні полягала в його дієвості. Тоді як Петербург та Москва концептуально оформляли революційоване явище націоналізму, в Києві та Одесі, наприклад, втілювали все на практиці. Цей, досить таки цікавий момент, також має своє пояснення. Адже завзята прихильність до ідей російського націоналізму з боку населення Малоросії не була випадковою. Український національний рух початку XX ст. знаходився у полоні соціалістичних ідей, тому разом з вимогами автономії для України українські національні партії у своїх програмах ставили питання про зрівняльний розподіл землі (у т.ч. за рахунок землі поміщиків-росіян), скасування приватної власності, забезпечення незможних верств тощо. Всі ці заходи українські соціалісти намагались здійснити в найкоротший строк, не виключаючи збройного повстання. Такий радикалізм часто відштовхував заможні верстви населення від українського національного руху. За відсутності національних консервативних організацій українська буржуазія, дворянство масово вступали до російських націоналістичних організацій.

Досліджуючи російський націоналістичний рух в Україні, не можна обійти осторонь відомого у наукових колах «єврейського питання». У даному дослідженні важливий лише історичний фон, який вказуватиме на ще одну особливість досліджуваного явища на теренах України.

На неросійській периферії Російської імперії, зокрема в Україні, антисемітизм проявлявся особливо активно, бо деякі верстви населення – носії російсько-націоналістичних і реакційних ідей (чинovníки та клір, військові, часто великоросійського походження) з огляду на виклики польської, української та єврейської політичної мобілізації, самі екстремально мобілізувалися та радикалізувалися (чорносотенці)⁶.

Не секрет, що ще на початку 1860-х років в Західному краї імперська влада сподівалась знайти в євреях союзників проти поляків. В свою чергу, вже починаючи з 1870-х років прискорений розвиток капіталізму в поєднанні з все більш активною участю євреїв у громадському житті і з посиленням націоналістичних настроїв у російському суспільстві призвели до антиєврейських випадів в найбільш широких верствах суспільства (з одного боку, євреїв звинувачували в тому, що вони

«капіталісти», з другого – що вони «революціонери»). Переважна більшість російських євреїв мала право жити лише в межах так званої «смуги осілості» – у західних і південних губерніях Російської імперії. Отже, не дивно, що «єврейське питання» неодмінно пов'язане з українськими землями. В свою чергу, єврейський вектор російського націоналістичного руху на українських землях був більш вираженим, ніж в інших частинах Росії. В даному випадку мова йде про практичне втілення «кабінетних» розробок націоналістів Петербурга та Москви на теренах України. І вилилось воно у погроми 1905-1906 рр.

Реальна причина погромів – у важкому і по суті нерозв'язному економічному конфлікті, який тривалий час мав місце у відносинах між місцевим населенням та єврейськими торгово-економічними колами. Звичайно, до економічного конфлікту могли приєднатися – і приєднувалися ідеологічні, релігійні та чисто побутові моменти, але корінь все-таки – у фінансово-торговій сфері. Єврейський науковий та політичний діяч того часу Д.С. Пасманік дійшов висновку, що жовтневі погроми мали «економічні» причини, а роль «пускового механізму» зіграв маніфест 17 жовтня, який – як показано в безлічі свідчень та досліджень – створив у країні загальну атмосферу безвладдя, всездозволеності, безкарності, які, до речі, набагато сильніше, ніж у погромах, проявилися в різних революційних акціях⁷. Крім вище зазначених причин, для антисемітизму були ще й політичні передумови. Саме єврейство вважалося провідним учасником революційного руху 1905–1907 рр.

Отже, розвиток російського націоналістичного руху саме на українських землях – це природний результат історичних подій, умов, в руслі яких розвивалося суспільно-політичне життя в краї. Один з фундаторів монархізму й російського націоналізму в Україні, редактор рупору цього руху – газети «Киевлянин» – Д.І. Піхно з гордістю констатував, що оплотом самодержавства в роки революції 1905–1907 рр. була Малоросія і її центр Київ. «В Росії три столиці. З них нова столиця – Петербург дала нам січневе повстання Гапона і жовтневий загальний страйк, стара столиця – Москва дала нам той же страйк та грудневе збройне повстання і лише третя, стародавня столиця Русі – Київ – не дала ні того, ні іншого, а навпаки – дала відсіч бунту»⁸.

На території України жило багато росіян. Значна їх частина, переважно ті, хто не посів високих та престижних місць в установах Петербурга та Москви, обрала для проживання Україну, насамперед через привабливі природні та кліматичні умови, наявність багатьох промислово розвинених районів, великих міст, серед яких особливо виділявся Київ⁹.

Проти поширення соціалістичних поглядів націоналізм фактично об'єднався з монархізмом. Ідеологія націоналізму в Російській імперії ніко-

ли не була відокремлена від царя, монарха. У цьому й полягала особливість саме російського націоналізму.

Російський національний проект в Україні був спрямований на конструювання російської модерної нації за моделлю клерикально-ієрархічної нації з українських селян під проводом російської національної еліти – бюрократії, православного духовенства, російського поміщництва та монархічної інтелігенції. Така модель російської нації була втіленням тріади графа С. Уварова – «православ'я, самодержавство, народність».

Провідна роль у становленні російського проекту в Україні належала регіональній бюрократії, яка підтримувала проурядові політичні сили та боролася проти загальноросійської опозиції й національних проектів недержавних націй Російської імперії: українського, єврейського та польського проектів.

Офіційне оформлення російського націоналізму в Україні відбулося на початку ХХ ст., в більшій мірі – після революції 1905 р. Так, українські землі стали центром діяльності російських націоналістичних організацій та союзів: «Российского собрания», «Союза русских людей», «Союза русского народа», «Союза Михаила Архангела», «Двуглавого орла», «Союза российских националистов», «Всероссийского национального союза», «Клуба российских националистов»¹⁰.

Спільним для російських націоналістичних організацій України першої декади ХХ ст. було бажання, по-перше, зберегти Російську імперію в існуючих на той час кордонах, по-друге, захистити царську владу від крайнощів революції, по-третє, довести єдність російського народу та його верховенство над усіма іншими народами Росії, причому до складу російського народу зараховувались не лише росіяни, а також сучасні українці і білоруси. Однак методи у досягненні зазначених цілей були різними: від найрадикальніших, нерідко насильницьких, які використовували крайні елементи, до виважених, поміркованих з боку таких організацій, як «Київський клуб російських націоналістів».

За територіальною ознакою всі російські націоналістичні організації поділялись на регіональні та загальноімперські. До першої групи належали організації суто українські, тобто ті, керівні органи яких перебували в містах України, наприклад, «Київський клуб російських націоналістів», «Подільський союз російських націоналістів» тощо. Другу групу представляли організації, керівні органи яких перебували у Петербурзі, чи в інших політичних центрах Росії. Що ж стосується українських губерній, тут перебували лише їх відділи. Важливо зазначити, що російські націоналістичні організації регіонального типу за своєю значимістю та чисельністю не тільки не поступались загальноімперським, а в окремих випадках перевищу-

вали їх. Так, наприклад, із загальної кількості членів «Союза русского народа», який нараховував близько 400 тис. чоловік, майже половина зосереджувалась в Україні¹¹.

Російський націоналістичний рух в основному рекрутував своїх членів із різноманітних верств населення з різним майновим і соціальним походженням. Тому його соціальна програма повинна була слугувати запитам й інтересам усіх учасників руху. У свою чергу, широкий соціальний спектр останніх з найрізноманітнішими політичними та ідеологічними поглядами не дозволив правим силам створити монолітну організацію.

Таким чином, російський націоналістичний рух в Україні мав ряд особливостей у порівнянні з його аналогами на інших територіях Російської імперії. По-перше, в ході боротьби за маси російський націоналістичний рух вступив у конфлікт спочатку з польським, а потім і з українським національним рухом. По-друге, провідна роль у становленні російського проекту в Україні належала регіональній бюрократії, яка підтримувала проурядові політичні сили та боролася проти загальноросійської опозиції й національних проектів недержавних націй. По-третє, за відсутності національних консервативних організацій українська буржуазія та дворянство масово вступали до російських націоналістичних організацій, що вплинуло на практичну реалізацію програми російського націоналізму на українських землях.

Вважаємо, що подальші дослідження мають бути спрямовані на докладне вивчення специфіки російського націоналізму на українських землях, пошуку його витоків та причин поширення.

¹ Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. Антологія. – 2-ге видання. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 44.

² Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – С. 158.

³ Пасічник В.М. Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: Монографія. – Львів: СПОЛОМ, 2007. – С. 53-54.

⁴ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении... – С. 161.

⁵ Аксаков И. Об изменении границ Западного края / Аксаков И. С. Сочинения. – Т.3. – Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886. – СПб., 1900. – С. 265-266.

⁶ Вендланд А.В. Україна транснаціональна: транс національність, трансфер культури, перехресна історія / Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Капеллер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 70.

⁷ Кожин В.В. Правда о погромах: [Електронний ресурс]. – www.pereplet.ru. – Режим доступу: // http://www.pereplet.ru/text/kogin4.html

⁸ Сборник клуба русских националистов. – Вып. 4-5. – К.: Типография Кушнерева, 1913. – С. 384.

⁹ Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Ч.3. – К., 1999. – С. 160.

¹⁰ Острецов М. В. Черная сотня и красная сотня (Правда о Союзе Русского Народа). – М., 1991. – С. 8.

¹¹ Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914 гг.). – К.: НИУРО, 2000. – С. 17.

Ольга ОБЕРШТ
(Черновцы)

РУССКОЕ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XX в.: ИДЕОЛОГИЯ И ПРАКТИКА

В статье рассматриваются особенности русско-го националистического движения на территории украинских земель в начале XX в. Значительное внимание уделяется выяснению причин распространения русского национализма в Украине и его практической реализации. Рассмотрены другие национальные проекты, которые вступили в противоречие с российским националистическим движением на украинских землях.

Ключевые слова: русский национализм, «польский проект», «украинский проект», «еврейский вопрос», образ национальной территории, российские националистические организации.

Olga OBERSHT
(Chernivtsi)

RUSSIAN NATIONALIST MOVEMENT IN UKRAINE: IDEOLOGY AND PRACTICE

The body of the article goes on to discuss the problem of Russian nationalist movement characteristics on the Ukrainian territory in the early twentieth century. Of particular interest is the Russian nationalism consequences interpretation in Ukraine and its practical implementation. Other contradicting projects towards the Russian nationalist movement competing in the Ukrainian lands are under study.

Keywords: Russian nationalism «Polish project», «Ukrainian project», «Jewish problem», the image of the national territory, the Russian nationalist organizations.

УДК 94(477)«1919/1938»

Ігор МАКСИМЕЦЬ
(Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО В 1919-1938 рр.(еміграційний період)

У статті висвітлюється наукова, освітня та громадська діяльність академіка Степана Смаль-Стоцького з 1919 по 1938 роки. Його внесок у діяльність Українського вільного університету у Празі та товариства «Музей визвольної боротьби України»; робота над проблемою української мови та дослідження творчості Т.Шевченка.

Ключові слова: Смаль-Стоцький, Український Вільний Університет, еміграція, українська мова, Т. Шевченко, товариство «Музей визвольної боротьби України».